

DOI 10.15407/mics2020.09.105

УДК 94(477.81)Голокост

Роман Михальчук,

Рівненський державний гуманітарний університет

r.mykhalchuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9313-4830>

ШРАМИ НА ТІЛІ МІСТА: МІСЦЯ ВБИВСТВ ЄВРЕЇВ У м. РІВНЕ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ

Статтю присвячено висвітленню Голокосту в м. Рівне. На жаль, крім розстрілів в урочищі Сосонки в листопаді 1941 р., інші випадки екстермінації євреїв в академічній літературі висвітлені дуже мало, а деякі локації знищення не вказані. В сучасній історіографії Голокосту всі факти вбивства євреїв у Рівному ще не досліджено, що є своєрідною білою плямою. З метою визначити такі місця, у статті наведено свідчення жертв (євреїв), спостерігачів (неєвреїв), німців та поліцейських (катів). Першими жертвами нацистської окупації в місті стали жителі, що гинули через бомбардування та повітряні напади. Влітку 1941 р. євреї стали жертвами розстрілів. Спочатку їх ліквідували в контексті боротьби з «жидобільшовизмом», коли вбивали тих, хто підтримував попередню владу, й тих, хто був здатен очолити опір, – чоловіків та інтелігенцію. Впродовж усього періоду німецької окупації євреї гинули у рівненських таборах військовополонених Шталаг 360, в місцевій в'язниці, в урочищі Видумка. Великим місцем убивства та захоронення стала вул. Біла, куди звозили жертв звідусіль. Серед виявлених невідомих сторінок історії рівненського гетто – вбивство немісцевих віденських євреїв під час його ліквідації. Припускають, що серед бранців гетто Рівного були євреї із Рівненського району.

Члени судово-медичної експертизи НДК, які розслідували злочини окупантів у м. Рівне та Рівненській області, дійшли висновків, що знищення цивільних громадян та військовополонених у м. Рівне проводили шляхом масових розстрілів з автоматів та кулеметів, умертвіння чадним газом у «машинах-душогубках», в окремих випадках людей живими закопували в могилах. Частина розстріляних людей, зокрема в кар'єрах біля с. Видумка, спалювали на задалегідь підготовлених майданчиках. У багатьох випадках, зокрема на трупах із могил на вул. Білій, виявлено сліди зовнішнього насильства, що свідчить про фізичне знущання над жертвами до їхньої смерті. Точно визначити кількість втрат єврейського населення Рівного у згаданих місцях – надважке завдання. Ми можемо стверджувати лише про 17,5 тисячі розстріляних жертв Голокосту в Сосонках, однак в інших місцях, де євреї були вбиті разом з українцями, поляками тощо, – це зробити неможливо. Наведену раніше дослідниками інформацію про кількість євреїв, убитих у місті під час Голокосту (22–23 тисячі), на наш погляд, у результаті подальших досліджень має бути змінено у бік збільшення.

Ключові слова: євреї, Голокост, Рівне, табори військовополонених, Сосонки, рівненська в'язниця, вул. Біла, урочище Видумка.

© Михальчук Роман, 2020

¹ Автором терміна «Holocaust by bullets» («Голокост від куль») є французький католицький священник і дослідник Патрік Дюбуа. Такий метод убивства, як розстріли, нацисти використовували здебільшого у Східній Європі, хоча багато євреїв помирали від голоду, хвороб, виснаження, у таборах (не від куль). Наприклад, на території України 70 % євреїв було розстріляно, 22–23 % отруєно газом, 5 % (переважно у румунській зоні окупації) померли через голод та хвороби в гетто (Круглов, А. (2000). *Енциклопедія Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины*. Київ, 204).

² Михальчук, Р. (2017). Рецензія на книгу «Бердз Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. / пер. з англ. Д. Аладька. – Рівне: Волин. береги, 2017. – 157 с.». *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, 1 (15), 141–159.

³ Зокрема у цій книжці виявлено понад 30 неправильних посилань на архівні джерела. У згаданій рецензії наведено відповідну порівняльну таблицю (Там само).

⁴ Kruglov, A. (2012). Rowne. In *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe* (Vol. II, pp. 1459–1461). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum; Круглов, А. (2011). Ровно. В *Холокост на території ССРСР: енциклопедія* (с. 857–859). Москва: «Холокост»; Круглов, А., Уманский, А., & Щупак, И. (2016). *Холокост в Україні: Рейхскомиссаріат «Україна», Губернаторство «Трансністрія»*. Дніпро: Український інститут изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 472–475.

⁵ Круглов, О. (2012). Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, 1 (11), 104–165.

⁶ Гон, М. (2019). *ROWNE: обриси зниклого міста*. Вид. 2-ге. Рівне: Волин. береги, 2019, 160.

⁷ Spector, S. (1990). *Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944*. Jerusalem, 393.

⁸ Поль, Д. (2015). Масове вбивство євреїв України за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна. У *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. Київ: Дух і Літера, 66.

⁹ Михальчук, Р. (2014). *Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.)*. (Дис. канд. іст. наук). Нац. ун-т «Остроз. акад.», Остроз, 308.

Постановка проблеми. Найвідоміша подія в історії Голокосту в Рівному відбулася 6–8 листопада 1941 р. в урочищі Сосонки, де було розстріляно 17,5 тисячі осіб. Це єдина масова акція зі знищення євреїв у місті, тому дослідники зосереджувалися саме на цьому випадку вбивства. Привертало увагу й те, що за кількісними показниками на той час у сумній статистиці жертв Голокосту розстріл у Сосонках посідав третє місце після Бабиного Яру (близько 34 тисяч осіб) і Кам'янця-Подільського (23 600 людей).

Однак рівненських євреїв убивали не лише в Сосонках, а й в інших місцях. Жертв Голокосту не лише розстрілювали («Holocaust by bullets» ¹), а й позбавляли життя іншими способами. Смерть у місті знаходили не лише місцеві, а й немісцеві євреї. Перелічені факти лишаються недостатньо висвітленими в історіографії, а в окремих місцях – не вивченими взагалі, отже – заслуговують на спеціальне дослідження. Мета розвідки – висвітлити маловідомі сторінки історії Голокосту, а саме проаналізувати факти вбивства жертв Голокосту в Рівному, визначивши основні місця вбивств.

Історіографія. Першою і поки єдиною спробою висвітлити Голокост у Рівному у форматі окремого видання (монографії) є праця 2013 р. американського дослідника Джеффри Бердза, яку 2017 р. перевидано українською ². Основну увагу автор фокусує на знищенні євреїв у Сосонках у листопаді 1941 р. Крім того, у книжці йдеться про факти антиєврейського насилля на початку липня 1941 р. та ліквідацію рівненського гетто. На жаль, у монографії є багато недостовірних і неточних даних, про що зазначено в одній із рецензій ³, однак поки що це найповніше видання, що висвітлює Голокост у місті.

Найґрунтовніше цю тему досліджував Олександр Круглов у кількох виданнях ⁴. Серед них потрібно виокремити джерелознавчу працю про розстріл євреїв у Сосонках, де подано німецькі джерела, в яких учасники акції розкривають жажливі події листопада 1941 р. ⁵

Максим Гон у книжці про участь євреїв у суспільно-політичному житті Рівного міжвоєнного періоду частину монографії присвятив подіям Голокосту. В епілозі «Штетл, що зник» автор описує долі євреїв під німецькою окупацією на основі спогадів рівнян і документів із Державного архіву Рівненської області ⁶. Окремі дослідження, що висвітлюють знищення жертв Голокосту в Рівному, також написали Шмуель Спектор ⁷, Дітер Поль ⁸, Роман Михальчук ⁹.

Зазначені праці мають безпосередній стосунок до теми цієї статті, однак, зважаючи на масштаби трагедії, у них ішлося здебільшого про розстріл євреїв у Сосонках. Висвітлення вбивства євреїв в інших місцях Рівного наразі не було предметом спеціального розгляду.

Джерела. Джерельну базу дослідження становлять документи Надзвичайної державної комісії (НДК), яка розслідувала злочини німецьких окупантів у м. Рівне та Рівненській області. Важливими зокрема є протоколи допитів, у яких свідки прямо вказують, що з-поміж жертв нацистів були люди єврейської національності. Адже у радянський післявоєнний період, коли йшлося про знищення цивільного населення, вживали тезу про закатованих «мирних радянських жителів», що унеможливило виокремлення євреїв з-поміж інших жертв окупантів. У цьому дослідженні це особливо було помітним щодо розстрілів військовополонених, на вул. Білій, в урочищі Видумка та в рівненській в'язниці. Документи НДК зберігаються у Державному архіві Російської Федерації¹⁰, а копії – в Державному архіві Рівненської області¹¹.

Важливі документи містяться в Галузевому державному архіві Служби безпеки України в м. Київ та архіві управління Служби безпеки України в Рівненській області в м. Рівне. В архівно-слідчих справах зафіксовано свідчення учасників «розв'язання єврейського питання» – поліцейських, які різною мірою були причетні до злочинів геноциду. Часто одні й ті самі виконавці були задіяні у конвоюванні жертв до Сосенок, ліквідації гетто, відправленні євреїв до місць утримання та страт. У федеральному архіві Німеччини також зберігаються свідчення німців про розстріл євреїв у Сосонках, несистемні вбивства під час ліквідації гетто. З переліку цих документів потрібно виокремити інформативний щоденник колишнього співробітника штабу командувача Вермахту в Україні, журналіста Ганса Пільца, в якому автор докладно описує події до, під час та після акції в Сосонках¹². Важливим є також те, що перебуваючи в Рівному, Пільц лишив серію фотознімків цього міста, що зберігаються в окремому альбомі. Зокрема на п'яти із 46 фото зображено місце розстрілу в Сосонках¹³.

Серед опублікованих документів актуальними є німецькі джерела, перекладені українською мовою. У спільному виданні Олександра Круглова, Андрія Уманського та Ігоря Щупака наведено свідчення членів розстрільних команд про вбивства євреїв, спогади Германа Гребе про порятунок євреїв тощо¹⁴. Документи щодо перших розстрілів у липні 1941 р. в Рівному подано у збірнику Олександра Круглова¹⁵. У збірнику документів і матеріалів, що стосуються Голокосту в Рівненській області, упорядник Максим Гон навів свідчення жителів Рівного про розстріли в Сосонках, акти судово-медичної експертизи тощо¹⁶. Наслідки окупації Рівного та Рівненської області відображено у висновках НДК у збірнику радянського періоду¹⁷.

Важливими джерелами є мемуари, зокрема спогади жертв-євреїв. У Меморіальній книзі Рівного завдяки їм інформативно висвітлено початковий період окупації, коли євреї гинули від авіабомбардувань міста, та перші насильства над ними в липні

¹⁰ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 7021, оп. 71, д. 1.

¹¹ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, 4.

¹² Bundesarchiv (Barch) B 162/2876.

¹³ Barch B 162/368.

¹⁴ Круглов, А., Уманский, А., & Щупак, И. Холокост в Украине, 472–475.

¹⁵ Круглов, А. (Сост.). (2009). *Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг.* (Ч. 3, с. 282). Днепропетровск: Центр «Ткума»; ПП «Лири ЛТД».

¹⁶ Гон, М. (Упоряд.). (2004). *Голокост на Рівненщині: документи і матеріали.* Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 120.

¹⁷ Мартинова, О., та ін. (Ред.). (1989). *Ровеничина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941–1945: документи і матеріали.* Львів: Каменяр, 32–33.

¹⁸ *Memorial Book of Rivne*. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

¹⁹ Барац, В. (1993). *Бегство от судьбы. Воспоминание о геноциде евреев на Украине во время Второй мировой войны*. Москва: «Арт-Бизнес-Центр», 148.

²⁰ Мусман, Х. (2019). *Місто моє розстріляне*. Рівне: Волин. обереги, 132.

²¹ USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education (USC SFI VHA), Testimony 1561.

²² Yahad-In Unum (YIU), Testimony 1414UK; Testimony 1415UK.

²³ Бегма, В., & Кизя, Л. (1977). *Шляхи нескорених*. Київ: Вид. політ. літ. України, 477; Кизя, Л. (1960). *Народні месники: з історії партизанського руху на Ровениціні*. Львів: Кн.-журн. вид-во, 172.

²⁴ Самчук, У. (2007). *На білому коні. На коні вороному: Споми́ни і враження*. Острог; Луцьк: Вид-во НаУОА, ПВД «Твердиня», 424.

1941 р. ¹⁸ Схожими за фактажем є опубліковані мемуари єврейко-рівнянок Варвари Барац ¹⁹ і Хаї Мусман ²⁰. Додаткові відомості про руйнування міста, численні людські втрати рівнян на початку окупації, зокрема внаслідок повітряних нападів, надають колекції усноісторичних свідчень – фонд «Шоа» Стівена Спілберга ²¹ та Яхад-Ін Унум ²², а також спогади радянських партизан – В. Бегми, Л. Кизі ²³. Про функціонування рівненської в'язниці, де євреїв утримували в окремій камері, дізнаємося зі спогадів Уласа Самчука ²⁴.

Виклад основного матеріалу. Відлік втрат єврейського населення Рівного слід розпочинати за кілька днів до офіційної окупації міста 28 червня 1941 р. ²⁵ 22 і 25 червня місто потерпало від нападів німецької авіації ²⁶. Згідно з мемуарами партизан, у перші дні окупації в Рівному «палали цілі квартали міста» ²⁷, жорстоким варварським бомбардуванням було завдано великої шкоди кварталу «Червоний», де розмішувалися переважно житлові будинки ²⁸.

Великі розміри руйнувань засвідчують німецькі, радянські дані та спогади євреїв. Про людські втрати дізнаємося з єврейських спогадів про бомбардування 25 і 26 червня 1941 р. За свідченням Йешаяху Шінделькройт, 25 червня під час бомбардування міста, що розпочалося о 10-й годині, багато людей було вбито й поранено, поховано під руїнами будинків. Тіла лежали на вулицях і на дорогах. У свідченнях зазначалося про сотні жертв, які звозили до переповнених лікарень ²⁹. Рівнянка Хая Мусман згадувала, що під час бомбардування вбиті та поранені лежали просто на бруківці. Німецькі літаки літали так низько, що можна було побачити обличчя пілотів. Вони скидали бомби на будинки, намагалися влучити у скупчення людей. Таким чином було поранено батька Хаї ³⁰. Єврейка Варвара Барац уранці 26 червня опинилася серед руїн свого спаленого будинку і зрозуміла, що вона та її сім'я «стали жебраками і безпритульними» ³¹.

Респонденти-неєвреї, яких опитала команда Яхад-Ін Унум (Париж) ³² у Рівному, розповіли про нічні бомбардування ³³ та

²⁵ Дударенко, М., Перечнев, Ю., & Елисеєв, В. (Сост.). (1985). *Освобождение городов: справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны, 1941–1945*. Москва: Воениздат, 206.

²⁶ Пашук, І. (1973). *Рівне. 1283–2003. Історико-краєзнавча хроніка*. Рівне: Овід, 79; Тронько, П., та ін. (Ред.). (1973). *Історія міст і сіл Української РСР* (У 26 т., Ровенська область). Київ, 88.

²⁷ Бегма, В., & Кизя, Л. Шляхи нескорених, 11.

²⁸ Кизя, Л. (1960). Народні месники, 21.

²⁹ *Memorial Book of Rivne*. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

³⁰ Мусман, Х. Місто моє розстріляне, 98.

³¹ Барац, В. Бегство от судьбы, 9.

³² Яхад-Ін Унум (що означає «разом») – організація, створена в 2004 р. у Франції католицьким священником о. Патріком Дебуа. За час діяльності ідентифікувала близько 2,4 тисячі місць масових розстрілів. Відеоколекція установи містить близько 6 тисяч відеосвідчень очевидців масових убивств під час Другої світової війни єврейського та ромського населення у восьми країнах (Україна, Білорусь, Росія, Польща, Румунія, Молдова, Литва, колишня югославська республіка Македонія).

³³ YIU, Testimony 1415UK.

³⁴ YIU, Testimony 1414UK.

³⁵ Ситай, С. (Ред.-уклад.). (2013). Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 роках. Спогади, документи, факти. Рівне, 25.

³⁶ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 1. л. 12–13.

³⁷ Gutman, Israel (Ed.). (1990). *Encyclopedia of the Holocaust* (Vol. 3, p. 1308). Jerusalem: Yad Vashem.

Рис. 1. Наслідки бомбардувань Рівного німецькими окупантами 1944 р.
Джерело: Фонд Рівненського обласного краєзнавчого музею. Доп. фонд № 10874 (Фотоальбом)

³⁸ Ibid.

³⁹ Архів Рівненського обласного краєзнавчого музею. № 8733. Папка № 8, 5.

⁴⁰ *Memorial Book of Rivne*. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

⁴¹ Круглов А. (1997). *Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий*. Могилев-Подольский, 98.

⁴² Круглов, А., Уманский, А., & Щупак, И. *Холокост в Украине*, 465.

⁴³ Круглов, А. *Без жалости и сомнения*, 33.

⁴⁴ Круглов, А. *Энциклопедия Холокоста*, 146.

⁴⁵ Там же.

вбивство великої кількості людей через те, що бомби окупанти скидали на центральні вулиці міста, де жили євреї ³⁴. Щоб зберегти життя, багато мешканців Рівного вивозили свої родини в сусідні села. Зокрема, батько українки Ольги Судік вивіз їхню сім'ю до с. Бармаки ³⁵. За радянськими даними, після бомбардування кварталів Рівного було знищено вулиці Вартова, Шолом-Алейхема, Сталіна, Понятовського, де загинули понад 4 тисячі жителів ³⁶. За іншими даними, загалом у Рівному кількість людей, які загинули від повітряних нападів і бомбардувань, становить від 3 до 4 тисяч ³⁷. Крім цього, великі бомбардування міста відбулися і під час відступу німців із Рівного в 1944 р. (рис. 1.)

У місті гинули представники різних національностей (євреї, поляки, українці та ін.), однак, зважаючи на частку єврейського населення, яка в Рівному, за різними оцінками, сягала від 52 % ³⁸ до 82 % ³⁹, можна з упевненістю стверджувати, що з-поміж євреїв було найбільше постраждалих.

Інша причина смерті євреїв – їх убивство в перші місяці окупації. Згідно зі спогадами, наведеними у Меморіальній книзі Рівного, першими жертвами стали шість осіб, які переховувалися в одній із синагог. Німці їх виявили і вбили ⁴⁰.

На початковому етапі ліквідація євреїв відбувалася в контексті боротьби з «жидобільшовизмом», тобто вбивали тих, хто підтримував попередню владу, так званих радянських активістів, і тих, хто здатен був очолити опір, – чоловіків і інтелігенцію. Перше таке вбивство на теренах Рівненщини зафіксовано в містечку Торговиця (Острожецький район), де 26 червня 1941 р. розстріляли всіх євреїв-чоловіків ⁴¹. У Рівненському районі наприкінці червня за співпрацю з радянською владою було розстріляно 10 євреїв с. Муравиця ⁴². 9 липня 1941 р. в Рівному за участю української міліції «вдалося арештувати 130 більшовиків, функціонерів, інформаторів НКВС», які були ліквідовані ⁴³. У звіті оперативної команди групи С про цю подію не згадано про євреїв, однак свідки (зокрема єврейка Варвара Барац) розповіли, що вони там були. За даними Олександра Круглова, 9 і 12 липня зондеркоманда 4а розстріляла «240 більшовицьких, головним чином єврейських функціонерів, агентів та ін.» ⁴⁴. Дослідник зазначає, що штаб групи Ц 12 липня поблизу цегляного заводу в 2 км від міста розстріляв ще близько 100 євреїв ⁴⁵.

Щодо першого розстрілу 9 липня Варвара Барац згадувала, що 8 липня три представники української поліції зранку заходили до

⁴⁶ Барац, В. Бегство от судьбы, 11–12.

⁴⁷ *Memorial Book of Rivne*. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

⁴⁸ Круглов, А. Без жалости и сомнения, 26.

⁴⁹ Kruglov, A. Rowne, 1459.

⁵⁰ Круглов, А. Ровно, 858.

⁵¹ Kruglov, A. Rowne, 1459.

⁵² Дослідники зазначають, що погроми на Волині забрали приблизно 500 життів єврейських чоловіків і жінок (Cesariani, D. (2016). *Final Solution: the fate of the jews 1933–1949*. New York, 374). За даними Шмуеля Спектора, щонайменше у 27 містечках і селах регіону грабували євреїв (Spector, S. *The Holocaust of Volhynian Jews*, 64–71).

⁵³ Dean, M. (2004). Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe. In *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke, 125.

⁵⁴ Бердз, Дж. (2017). *Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р.* Рівне: Волин. обереги, 41.

⁵⁵ Михальчук, Р. Рецензія на книгу, 153; Гон, М., & Долганов П., & Івчик, Н. (2017). Реанімована історія масового вбивства: рецензія на книгу Джеффри Бердза «Голокост у Рівному» Бердз (Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. / Пер. з англ. Д. Аладька. – Рівне: Волин. обереги, 2017. – 157 с.). *Проблеми історії Голокосту: український вимір*, 9, 262.

⁵⁶ Spector, S. *Holocaust of Volhynian Jews*, 70.

будинків і вели перепис населення. Увечері того ж дня вони разом із німцями без пояснень забрали близько 400 чоловіків і привели у двір державного банку. Їх тримали всю ніч, а вранці повели на околицю міста і розстріляли. Варвара Барац назвала їх першими жертвами геноциду в місті ⁴⁶. Доповнюють і роз'яснюють розповідь Барац свідчення Рейчел Шокман, чоловіка якої вбили того дня. Вона також згадувала про арешт близько 400 осіб, яких привели до в'язниці. Однак, за її словами, бранців розділили на дві частини – арійців і неарійців. Половину з них звільнили, а близько 150 євреїв розстріляли ⁴⁷. Така версія видається переконливішою, зважаючи на те, що наведені цифри розстріляних корелюються з даними Олександра Круглова.

Про розстріл у липні 1941 р. залишив спогади колишній телеграфіст штабу оперативної групи С. Кібах. Під час убивства, в якому він брав участь, службовці мали вбити жертву, поцілвши їй у голову на відстані 10 м. Кібах зробив п'ять пострілів, після чого йому стало погано. Надалі свою роботу він виконувати не зміг, тому його замінили іншим солдатом або єфрейтором Вермахту ⁴⁸.

Відомо також про вбивство ще кількох сотень євреїв у серпні 1941 р. оперативним відділом СД особливого призначення ⁴⁹. Олександр Круглов зазначає, що є різні дані щодо кількості вбитих улітку 1941 р. євреїв: 500–600 ⁵⁰ або близько 1000 осіб ⁵¹.

Потрібно зауважити, що в цей самий період відбувалися погроми євреїв Західної України (зокрема Галичини та Волині), під час яких багато жертв загинули. Як зазначають дослідники, стихійні погроми ⁵² в Україні та Білорусії у період між відступом Червоної армії та окупацією нацистів здебільшого були спрямовані проти єврейської власності ⁵³. Американський дослідник Дж. Бердз стверджує, що погром стався і в Рівному, хоча історичні факти про це мовчать. Історик пише, що «3000 – 4000 євреїв були вбиті в липні та серпні 1941 р. в період самосуду і погромів “самоочищення”» ⁵⁴. На нашу думку, американський науковець припустився помилки. Дві рецензії на монографію Дж. Бердза спростовують такий факт, адже в інших дослідженнях, присвячених Голокосту, про погром в Рівному не згадано ⁵⁵. Також не підтверджується інформація про наведену кількість жертв (3–4 тисячі осіб). В ізраїльського науковця Шмуеля Спектора є логічне пояснення, чому не відбулися погроми у таких великих містах, як Рівне, Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський: відразу після їхньої окупації почала діяти німецька військова адміністрація ⁵⁶. Тобто наявність сильної владної інституції унеможливила не вигідні для окупантів безчинства та хаос.

Отже, метою першої хвилі вбивств на початку окупації було залякати єврейське населення, ліквідувати інтелігенцію та вбити молодих чоловіків, які були здатні очолити опір. На цьому етапі в Рівному було вбито близько тисячі євреїв. Масові знищення в регіоні відбулися пізніше.

Наступний етап убивства євреїв Рівного – розстріл 17,5 тисячі євреїв у Сосонках у листопаді 1941 р. (рис. 2, 3, 4). Цю подію детально висвітлено у працях Олександра Круглова та монографії

Рис. 2, 3, 4. Світлини співробітника штабу командувача Вермахту в Україні, журналіста Ганса Пільца, зроблені після розстрілу євреїв у Сосонках (листопад 1941 р.). «Після розстрілів я з моїм другом Штраусом 16 листопада був на місці страти і в прекрасну сонячну погоду фотографував українців, які в пошуках цінностей рили землю» (Varch В 162/2876, ВІ. 69). Джерело: Varch В 162/368, ВІ. 8, 10, 11 (Фотоальбом)

⁵⁷ Круглов, О. Уничтожение евреев, 105–106.

⁵⁸ Там же, 105.

⁵⁹ Varch В 162/2876, ВІ. 57.

⁶⁰ Бердз, Дж. Голокост у Рівному, 55.

⁶¹ Там само, 48.

⁶² Арад, И. (2011). *Они сражались за Родину: евреи Советского Союза в Великой Отечественной войне*. Москва: Мосты культуры; Гешарим, 299.

⁶³ Spector, S. The Holocaust of Volhynian Jews, 115.

Джеффри Бердза. В акції були задіяні близько 1500 осіб: відділи СД, СС, поліцейські частини з інших міст (315-й поліцейський батальйон, що розміщувався у Житомирі), 1-ша рота 69-го поліцейського батальйону з Вінниці, роти 320-го поліцейського батальйону з міст Луцьк і Сарни, напівбатальйон поліцейських резервістів (рота «Остланд»), сформований у Франкфурті-на-Одері влітку 1941 р. з естонців та латвійців, українська допоміжна поліція, службовці гебітскомісаріату Рівного, військовослужбовці Вермахту. Для допоміжних функцій залучили штабну роту командувача Вермахту в Україні ⁵⁷.

За однією з версій, нагальну потребу знищення рівненських євреїв було детерміновано заявами нацистів про те, що райхскомісар Еріх Кох приїде до міста лише в тому випадку, коли будуть знищені євреї ⁵⁸. Таке твердження відповідало подальшому розвитку подій, адже коли розстріл відбувся, Е. Кох прибув у спеціальному поїзді й 14 листопада здійснив оглядову екскурсію Україною ⁵⁹. Дж. Бердз звертає увагу на дату вчинення масового вбивства, адже 7 листопада 1941 р. була 24-та річниця Великої Жовтневої революції – «свято єврейських більшовиків» ⁶⁰. Крім того, Дж. Бердз ⁶¹ та інші дослідники (Іцхак Арад ⁶², Шмуель Спектор ⁶³) розглядають господарсько-матеріальний аспект убивства: знищення євреїв було засобом звільнення їхніх будівель для нацистів адміністративних установ у столиці райхскомісаріату і для німців, які приїхали сюди на роботу.

Наведені місцеві чинники вбивства євреїв цілком відповідали загальній антисемітській політиці нацистів. Утілюючи політику геноциду, влітку та восени 1941 р. окупанти почали переходити від стихійних розстрілів до організованого масового вбивства євреїв (чоловіків, жінок, дітей, людей старшого віку). Це відбувалося на всіх окупованих радянських теренах, а в межах України найбільш відомими прикладами є акції у Бабиному Яру та Кам'янці-Подільському.

Отже, на початку листопада 1941 р. до міст із найбільшими втратами єврейського населення додалося Рівне.

Недослідженими окремими місцями вбивства євреїв у Рівному стали табори для радянських військовополонених. У місті діяли три такі табори під загальною назвою Шталаг 360 (рис. 5, 6, 7). За даними Олександра Пагір'ї, у таборі для військовополонених № 1 (19 серпня 1941–1943 р.) утримували 2,5 тисячі поранених і хворих солдатів і офіцерів Червоної армії. Полонених утримували у двох корпусах: корпус «а» – на території тюрми м. Рівне, корпус «б» – на огороженій площі поблизу парку ім. Т. Шевченка. Всіх полонених розстріляли на вул. Білій, на кладовищі «Грабник» і біля тюрми м. Рівне. У таборі для військовополонених № 2 (серпень 1941–1943 р.) утримували 2 тисячі 300 радянських солдатів і офіцерів різних національностей, яких теж було вбито. В таборі військовополонених № 3 (липень 1941 – березень 1943 р.) станом на листопад 1941 р. перебувало 15 тисяч радянських військовополонених. Поступово їх кількість зросла до 30 тисяч осіб. В'язнів табору розстрілювали на кладовищі «Грабник». В усіх переліче-

Рис. 5. Військовополонені
рівненського табору для
військовополонених Шталаг 360.
Джерело: взято з відкритих
джерел

Рис. 6. Карта Шталагу 360.
Джерело: взято з відкритих
джерел

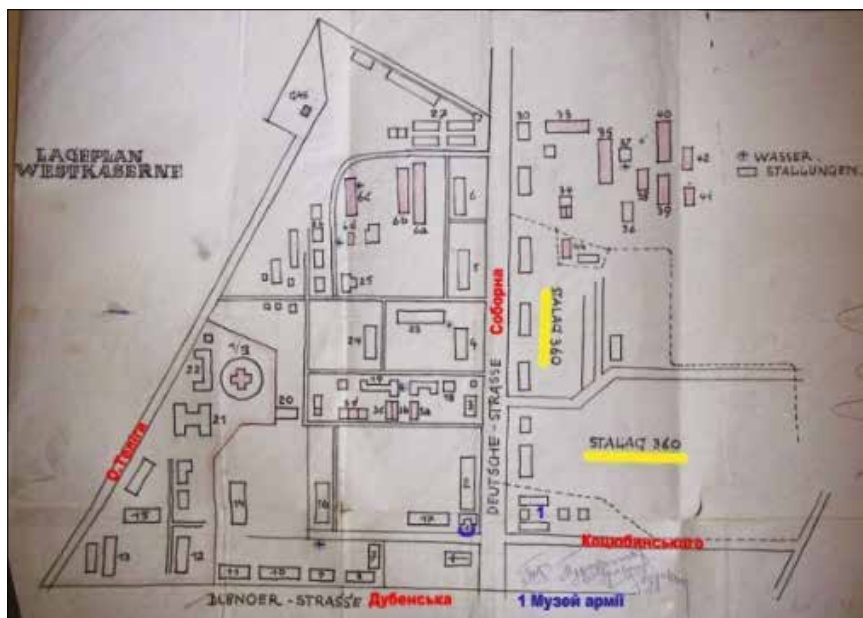

Рис. 7. Одна з могил
військовополонених у м. Рівне.
Джерело: Фонд РОКМ.
Доп. фонд № 10874
(Фотоальбом)

них місцях примусового утримання не надавали медичну допомогу, в'язні помирали від холоду, голоду, епідемій, тортур. Унаслідок жахливих санітарно-побутових умов спалахували епідемії. У людей були воші, тиф, хвороби шлунково-кишкового тракту. У таборі № 3 щодня від голоду та холоду помирали до 500 осіб. Траплялись випадки канібалізму. Німці забороняли місцевим жителям давати продукти харчування полоненим⁶⁴, тож останні подеколи їли трави і часто вмирали голодною смертю⁶⁵.

⁶⁴ YIU, Testimony 1414UK.

⁶⁵ Ibidem, Testimony 1415UK.

Крім таборів для військовополонених, існував невеликий змішаний табір для військовополонених і цивільного населення (1943–1944 рр.). Тут утримували близько 150 осіб під охороною 3–4 німців. Табір називали «голландським» через національність коменданта. В'язнів використовували на роботах у зруйнованих будинках. Кількість жертв невідома⁶⁶.

⁶⁶ Пагіря, О. *Місця нацистського терору на території Рівненської області, 1941–1944 рр.* Retrieved from <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=414>.

Очевидці засвідчили, що серед жертв цих таборів були євреї, однак, на жаль, не завжди є змога визначити, який саме табір вони мали на увазі. Євгенія Козачок, яка працювала прачкою поблизу табору, бачила, як після розстрілу на площі Грабник (напевно, йдеться про розстріли в Сосонках, коли євреїв спочатку збирали на цій площі) німці розшукували євреїв, а знайдених утікачів, за її словами, відправляли до табору для військовополонених. Свідок зазначила, що в таборі не годували і не давали води. За доброї погоди німці розстрілювали євреїв на вул. Білій, а коли йшов дощ чи сніг – не розстрілювали, бо одяг убитих міг намокнути і попсуватися⁶⁷.

⁶⁷ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 44.

Убивство євреїв та представників інших національностей підтверджує Єфросія Троцька, яка в одному з таборів була очевидцею розстрілу 175 осіб – євреїв, поляків, українців, яких відвозили в урочище Грабник. За її словами, ця подія відбулася 15 липня 1942 р.⁶⁸ За спогадами Анни Михеєвої, у таборі євреїв утримували лише до вечора, а потім вели на вул. Білу, до спеціально підготовлених ям. Там євреїв роздягали догола і змушували спускатися у яму, де їх розстрілювали німці. Після акції речі вбитих відвозили в управу⁶⁹.

⁶⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 6, спр. 74725 ФП, арк. 66 зв.

⁶⁹ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 45 об. – 46.

Єнісей Данилюк 2 березня 1944 р. свідчив про розстріл євреїв поблизу військових казарм (на плацу), де німці вбивали також військовополонених і мирних жителів. За його словами, ця подія відбулася в 1941 або 1942 р.⁷⁰

⁷⁰ Там же, д. 1, л. 32.

Про розстріл на плацу казарми біля братської могили⁷¹ згадував також Іполіт Сітонський, який мешкав у Рівному на вул. Білій. У протоколі допиту від 2 березня 1944 р. він описав процедуру розстрілу, яку бачив на свої очі. Спочатку жертв збирали у будівлі (сарай) і змушували роздягатися. Звідти виводили по чотири особи і перед розстрілом спускали на них собак. Жертви мали лягати долілиць на тіла вбитих раніше людей. Описуючи ці факти, Сітонський уживав слово «громадяни», не називаючи національність жертв.

⁷¹ Там же, л. 41; ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 45.

Свідчення Іполита Сітонського є дуже цінними для дослідників, оскільки факти вбивств він підтвердив візуальним джерелом – фотокарткою розстріляних (рис. 8). Світліну він викрав у німецького унтер-офіцера на прізвище Франц. Уперше цю знахідку опублікував у своїй монографії Дж. Бердз. Однак дослідник не-

⁷² Бердз, Дж. Голокост у Рівному, 94.

⁷³ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 1, л. 41.

правильно зазначив місце вбивства: «...не опублікована раніше фотографія масового вбивства в Сосонках, листопад 1941 р. Конфіскована у 1944 р. у німецького офіцера жителем Рівного Іполитом Сітовським»⁷². Потім це фото, посилаючись на Дж. Бердза, у своїх працях наводили інші науковці з тим самим підписом і неправильним прізвиськом (Сітовський замість Сітонський). Насправді, це фото розстрілу військовополонених, а не євреїв у Сосонках (хоча серед полонених могли бути і євреї також). Про це свідчить допит Іполита, де він згадує про розстріл радянських людей і військовополонених. Під час вбивства в Сосонках розстрілювали євреїв, а не військовополонених, і сараю там не було, лише вириті ями. В акті від 2 березня 1944 р., де зазначено про передання фотокартки Іполитом Сітонським, написано, що на ній зображено «розстріл німцями радянських громадян та військовополонених в місті Рівне»⁷³.

Рис. 8. Світлина розстрілу військовополонених в Рівному, конфіскована Іполитом Сітонським 1944 р. у німецького унтер-офіцера Франца. Джерело: ГАРФ, ф.-7021, оп. 71, д. 1, л. 40.

⁷⁴ Мантика-Степанов, Л. & Олексин, Ю. (2005). *Ганьба ХХ ст.: з кривавої епопеї «Галицько-Волинська трагедія»*. Рівне: ТзОВ «Асоль», 111–112.

⁷⁵ USC SFI VNA, Testimony 1561.

⁷⁶ ГДА, СБУ, ф. 4, спр. 63750, арк. 12 зв.

⁷⁷ Там само, арк. 13 зв.

Крім фіксування випадків убивства євреїв, наявні свідчення і про знущання. Григорій Кleshкань згадував, що в таборі, який називали «госпіталь для військовополонених», був старший лікар Казай Летпанов, який практикував свої методи лікування: голих хворих виганяв на сніг, бив їх костиллями. На догоду німецькій владі забирав у них одяг та взуття, вимінював речі на горілку, виривав у трупів золоті зуби, шукав серед військовополонених євреїв⁷⁴.

Цінними свідченнями є спогади євреїв-полонених, зокрема Якова Павленка (Безбош Буся) та Зіновія Бедерака. Перший був родом із містечка Лисенка на Київщині, потрапив у полон і перебував у рівненському Шталазі 360, де його змушували копати ями для євреїв та обшукувати їхній одяг після страти⁷⁵. Другий – із с. Городище Білоцерківського району, у вересні 1941 р. потрапив у полон і перебував у різних таборах для військовополонених, зокрема в рівненському – з жовтня 1941 р. до червня 1942 р.⁷⁶ У червні 1942 р. Бедераку вдалося потрапити в колону неросійських національностей, удавши дагестанця⁷⁷. Такий крок дав можливість врятуватися: його відправили до Шепетівського табору, де він працював охоронцем. У більшості випадків євреям серед військовополонених загрожувала смерть, адже нацисти розстрілювали їх першими. Наведені

⁷⁸ Пагір'я, О. *Місця нацистського терору на території Рівненської області, 1941–1944 рр.* Retrieved from <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=414>

⁷⁹ Михальчук, Р. (2017). Примусова праця в Райху як порятунком (історія виживання рівненської єврейки Марії Берзон). У *Historians*. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2260-roman-mikhalechuk-primusova-pratsya-v-rajkhu-yak-poryatunok-istoriya-vizhivannya-rivnenskoji-evrejki-mariji-berzon>.

⁸⁰ Данильчук, В. (2014). До проблеми порятунку євреїв рівненського регіону під час Другої світової війни на роботах у Німеччині та в статусі військовополонених. *Голокост і сучасність*, 1 (11), 9–23.

⁸¹ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, стр. 12796, арк. 5.

⁸² Там само, ф. Р-534, оп. 1, стр. 4, арк. 200–201.

⁸³ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 62.

історії порятунку є винятками, тож можна стверджувати, що у рівненських таборах загинули усі євреї.

У 1941–1943 рр. у Рівному існував пересильний табір *примусової праці*, де тимчасово утримували молодь віком від 16 до 30 років, заарештовану під час німецьких облав для висилання до Німеччини на роботи. А також *табір для цивільного населення*, де утримували місцевих мешканців, представників різних національностей (кількість невідома)⁷⁸. До таких таборів могли потрапляти і євреї. Були також поодинокі випадки, коли євреї потрапляли до Німеччини без попереднього утримання у таборі. Наприклад, рівненська єврейка Марія Берзон урятувалася після розстрілу в Сосонках і потрапила до Берліна як примусова працівниця⁷⁹. Віталіна Данильчук у своєму дослідженні наводить кілька прикладів, коли євреї Рівненського регіону були вивезені на примусові роботи до Третього райху, а після війни повернулися додому⁸⁰. Зокрема, у квітні 1943 р. в Рівному під час облави на базарі схопили і вивезли на роботи до Німеччини Марію Грібову-Фішман⁸¹. Таких випадків в історіографії дуже мало, адже тим, хто був першим ідеологічним ворогом націонал-соціалізму, вижити у Німеччині («серці нацизму») було майже неможливо.

Окремо потрібно проаналізувати розстріли цивільних жителів на вул. Білій, яку використовували для вбивства та захоронення військових і цивільних різних національностей (рис. 9). Я. Карпук, колишній сторож на вул. Білій, розповів: «15 травня 1942 р. німці мене змусили працювати на городі й господарстві, що було на вул. Білій у Рівному, в тому місці, де відбувалися масові розстріли людей. Працюючи там, я був свідком жахливих сцен, коли німці розстрілювали тисячі ні в чому не винних людей... Серед них були українці, росіяни, поляки, євреї, люди різних професій. Часто серед них були жінки, діти, в тому числі немовлята»⁸².

Згідно з висновком прокурора Рівненської області Смородського від 4 грудня 1941 р., на вул. Білій поховано близько 81 тисячі осіб. Після відкриття могил було встановлено, що вбивства відбувалися за допомогою розстрілів, умертвіння чадним газом у «машинах-душогубках», а деяких людей закопували живими⁸³. Здебільшого це були в'язні з таборів для полонених, частину привозили з рівненської в'язниці та ін.

Рис. 9. Дослідження могили на вул. Білій. Експерт Н. В. Рибакова оглядає труп дитини. Джерело: Фонд РОКМ. Доп. фонд № 10874 (Фотоальбом)

Марія Демчишина, свідок розстрілів на вул. Білій, конкретно зазначає, що серед розстріляних на вул. Білій були євреї. За її словами, після масового розстрілу євреїв у Сосонках на початку листопада 1941 р. німці посилено охороняли вулиці міста, а євреїв, що лишилися живими, – вилловлювали та спеціальними машинами відвозили на вул. Білу. Одного разу вона побачила, як під'їхали дві машини з людьми, яких виводили по п'ятеро до ями. Вони не хотіли йти й опиралися, тож їх били прикладами і на місці стріляли. Тим, хто йшов у яму, наказували лягати долілиць, і потім їх розстрілювали. Того дня було вбито 60 людей⁸⁴.

⁸⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 74725 ФП, арк. 68; ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 19 об.–20 об.; ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 207–209.

Свідок розстрілів Яків Карпук, який працював у сільсько-му господарстві поблизу вул. Білої, під час допиту 21 листопада 1944 р. згадував, що бачив, як німці розстрілювали кілька тисяч осіб. Серед них були українці, росіяни, поляки, євреї, люди різних професій, жінки та діти. Карпук свідчив, що в одну яму поміщалося близько 1500 осіб. Однак були ями і меншого розміру – на 750 і на 200 осіб. У разі втечі на жертву нацьковували собак, які загризали на смерть. Тому, як згадує свідок, за весь час із вул. Білої вдалося врятуватися лише одному чоловікові, який узяв у робітників залізничі лопату і почав копати, удаючи працівника⁸⁵.

⁸⁵ ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 200–201.

Потрібно зауважити, що не всім свідченням очевидців у актах НДК можна вповні довіряти. Наприклад, Валеріан Маєвський зазначив у протоколі допиту від 4 березня 1944 р., що розстріли на вул. Білій відбувалися восени 1941 р. й було розстріляно до 16 тисяч євреїв та інших мирних жителів⁸⁶. Напевно, йшлося про розстріли в Сосонках, коли було вбито 17,5 тисячі євреїв.

⁸⁶ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 1, л. 52.

Аналізуючи перебіг убивств на вул. Білій, потрібно зазначимо, що сюди привозили «злочинців», тобто людей, яких каральні органи викрадали й без суду вбивали. Наприклад, Батя Кешев (Айзенштейн) згадувала кілька таких випадків. Одного дня українська поліція витягнула п'ять жінок із черги за хлібом і вивезла на вулицю Білу, де їх убили. Влітку, у другій половині липня, коли євреї-робітники мали вертатися додому з роботи, по дорозі їх зупинили німці та українська поліція, і тих, хто мав жовту зірку, вивезли на вантажівках. Такі викрадення відбувалися кілька разів. Пізніше з'ясувалося, що бранців убили на вул. Білій.

⁸⁷ *Memorial Book of Rivne*. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

Спроби зупинити злочинні дії нацистів загрожували смертю. Зокрема, член юденрату Ізя Вебер попросив пояснення у німців щодо викрадення євреїв на дорозі в липні 1941 р., на що у відповідь почув: «Будь ласка, пане, приєднуйтеся до них». Він став жертвою другого викрадення⁸⁷. Загалом зникнення євреїв траплялися упродовж усього періоду окупації. Варвара Барац у жовтні 1941 р. згадувала: «Не зупинялося полювання на євреїв, яких кудись вивозили, і ніхто їх більше не бачив»⁸⁸.

⁸⁸ Барац, В. Бегство от судьбы, 22.

Зі слів Анни Михеєвої, після масового розстрілу євреїв німці шукали тих, хто переховувався. Якщо знаходили, інколи розстрілювали на місці. Свідок бачила, як німці застрелили жінку і маленьку дитину, які переховувалися на горищі триповерхового будинку⁸⁹. Рейчел Шокман зазначає, що «єврейське життя стало несуттєвим», і люди боялися навіть стояти в черзі за хлібом, ціна на який безмірно зросла⁹⁰.

⁸⁹ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 45 об. – 46.

⁹⁰ *Memorial Book of Rivne*. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

У рівненській в'язниці в 1941–1943 рр. утримували місцеве населення, партизанів, євреїв, державних злочинців. Поліцейський Михайло Міськов зазначав, що рівненська поліція арештовувала жителів міста за політичні справи, – тих, хто висловлював невдоволення німецьким порядком. Усіх арештованих відправляли до рівненської тюрми, а звідти вивозили на вул. Білу і розстрілювали⁹¹. Міськов стверджував, що був свідком, як двічі на тиждень із тюрми вивозили людей на вул. Білу за «політичні справи»⁹². Зокрема, зафіксовано, що 19 листопада 1943 р. 60–65 осіб вивезли за місто Рівне⁹³.

За свідченнями Марії Демчишиної, яку в 1942 р. посадили до в'язниці за зв'язки з партизанами, німці щодня вивозили бранців на розстріл (не зазначила, в яке місце). Жінка розповіла, що євреїв у тюрмі тримали окремо, у спеціальній камері, і живим звідти ніхто не повертався⁹⁴. Цей факт підтверджує у спогадах Улас Самчук, який у березні 1942 р. перебував у рівненській в'язниці. Він згадував про засекречену камеру, вхід до якої було суворо заборонено. Одного разу він здійснив «розслідчу експедицію» і відкрив двері двох камер: «Одна з них була набита до краю жидами, а друга одиночка, в якій перебував тільки один в'язень у советській військовій уніформі»⁹⁵.

У свідченнях Демчишиної ідеться про вбивство євреїв безпосередньо у в'язниці. Тюремний секретар Гемзель, якому подобалося бити ув'язнених до напівсмерті, одного разу зайшов у єврейську камеру і побачив двох виснажених хворих єврейок. Гемзель вивів їх на двір і розстріляв⁹⁶. Демчишина також згадує, що в березні 1943 р. в тюрмі вбили двох німців. За це ув'язнених було розстріляно⁹⁷. Згодом У. Самчук писав, що 8 березня розстріляли кілька сотень в'язнів тюрми. Про це також написала газета Волинь: «Кара за вбивство. 8.3.1943 року пробували в'язні рівненської в'язниці втекти, при чому вони вбили німецького урядника і одного голландського вартового. Енергійним виступом сторожі відбито цю спробу втечі. На розпорядження командуючого поліцією безпеки і СД за кару і відплату ще того самого дня розстріляно всіх в'язнів в'язниці»⁹⁸. Йосип Пацула у публікації «Волинсько-поліський мартиролог сорок третього» подає список розстріляних у рівненській тюрмі. Серед імен наявні три євреї Рівного: Боткер (Ботковський) Володимир, арештований у жовтні 1942 р., розстріляний 5 липня 1942 р., і сестри Гаврильчик, які були розстріляні 8 березня 1943 р.⁹⁹ Серед інших фактів про смерть євреїв у в'язниці – згадка в «Літописі УПА» про єврея, який намагався втекти з в'язниці і застряг у ґратах. Охоронці тягнули його на двір, аж поки не розірвали навіпіл¹⁰⁰.

Ще одне місце вбивства євреїв – в урочищі Видумка (рис. 10, 11)¹⁰¹, де упродовж 1943–1944 рр. було страчено близько трьох тисяч в'язнів, зокрема із рівненської в'язниці. Жертв убивали різними способами. Відомо, що у піщаному кар'єрі Видумки трупи спалювали. Одного дня спалили не менше ніж 480 осіб обох статей, вивезених із тюрми¹⁰². Для цього на двох великих вогнищах було споруджено дев'ятиметрові рельси, на які покладено три шестиметрові залізні листки¹⁰³. Ганна Морозовська, котра жила

⁹¹ Архівне управління Служби безпеки України в Рівненській області (далі – АУ СБУ РО), ф. 5, спр. 18444, арк. 11 зв.

⁹² Там само, арк. 13.

⁹³ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО), ф. 166, оп. 3, спр. 240, арк. 137.

⁹⁴ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 20.

⁹⁵ Самчук, У. На білому коні, 293.

⁹⁶ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 20.

⁹⁷ Там же, л. 20–20 об.

⁹⁸ Самчук, У. На білому коні, 378.

⁹⁹ Пацула, Й. (1994). Волинсько-поліський мартиролог сорок третього. *Сім днів*, 8.

¹⁰⁰ Штендер, С. (Ред.). Літопис УПА. (1984). (Т. 5: Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 3: Споми́ни учасників, с. 234). Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА».

¹⁰¹ Yurchuk, Y. (2014). *Reordering of Meaningful Worlds: Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine*, Stockholm, 59.

¹⁰² ЦДАГО, ф. 166, оп. 3, спр. 240, арк. 138.

¹⁰³ Там само, арк. 137.

Рис. 10. Виявлення трупів у с. Видумка, де нацисти розстрілювали та спалювали цивільних жителів. Джерело: Фонд РОКМ. Доп. фонд № 10874 (Фотоальбом)

у с. Видумка біля піщаних кар'єрів, свідчила, що вона неодноразово бачила розстріли та спалення радянських громадян від літа 1943 р. до січня 1944 р. За її словами, у червні 1943 р. на чотирьох машинах привезли і розстріляли близько 30–40 осіб у самому лише спідньому одязі. У липні 1943 р. розстріляли 300 осіб і спалили їхні тіла. Найбільший розстріл відбувся у вересні 1943 р., коли десять машин привезли 500 осіб, яких так само розстріляли і спалили. Ганна Морозовська згадувала про розстріли інтелігенції 15 жовтня 1943 р. і про останній розстріл 100 осіб, що відбувся 9 січня 1944 р. На її думку, в кар'єрах Видумки було розстріляно та спалено близько 2 тисяч людей ¹⁰⁴.

¹⁰⁴ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 1, л. 62.

Спалюючи жертв, окупанти намагалися заховати сліди власних злочинів. Микола Рибинський свідчив, що спочатку німці розстрілювали жертв у рівненській тюрмі, а трупи вивозили за місто. Тіла клали на рельси, обливали горючою рідиною і спалювали. Згодом почали розстрілювати на місці спалення, бо з машин, які їхали дорогою, капала кров. Страчували цивільних жертв упро-

Рис. 11. Розкопки могил на вул. Білій. 1944 р. Джерело: Фонд РОКМ. Доп. фонд № 4268/2 (Фотоальбом)

довж усього періоду окупації, а останній раз, за словами Рибинського, це відбулося 14 січня 1944 р. Тоді німці також спалили трупи ¹⁰⁵.

¹⁰⁵ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 1, л. 65.

Багато євреїв загинули у рівненському гетто, що розміщувалося у західній частині міста поблизу залізничного вокзалу (рис. 12). Згідно з даними голови юденрату Бергмана, на 8 травня 1942 р. у гетто налічувалося 5200 євреїв. Серед них було 3747 працездатних чоловіків і жінок, 271 непрацездатна особа і 1182 дітини до 14 років ¹⁰⁶. Перші переселення до гетто зафіксовано наприкінці листопада 1941 р., після того, як більшість євреїв міста було розстріляно в Сосонках на початку цього місяця. Гетто функціонувало до середини літа, у ніч із 13 на 14 липня 1942 р. його ліквідували, а євреїв вагонами вивезли до м. Костопіль, щоб там розстріляти.

¹⁰⁶ ДАРО, ф. Р-22, оп. 1, спр. 19, арк. 14.

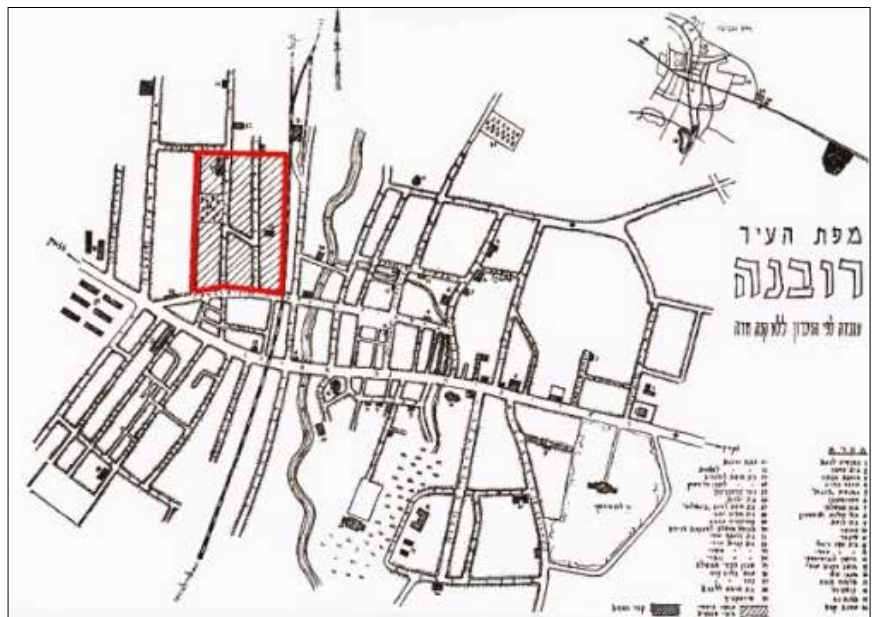

Рис. 12. Карта рівненського гетто.
Джерело: взято з відкритих джерел

У процесі ліквідації гетто багато жертв Голокосту загинуло, адже євреї чинили опір і їх стріляли на місці. Вважаємо, що кількість смертей слід обчислювати кількома десятками або сотнями.

Управитель німецької будівельної фірми Йозеф Юнг Герман Гребе, якому вдалося врятувати з рівненського гетто близько 150 євреїв, свідчив, що есесівці та українські поліцейські вломлювалися в будинки в пошуках євреїв. Якщо їм не відчиняли, у деяких випадках вони застосовували ручні гранати ¹⁰⁷. Євреїв намагалися дуже швидко загнати до вагонів, щоб вони не встигли оговтатися. Тому в багатьох приміщеннях у ліжках залишилися малі діти. Поліцейський Сергій Мархуненко, завданням якого було виселення євреїв із будинків гетто, зазначав, що в ту ніч він із товаришами бив жертв, зокрема прикладом ¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Круглов, А., Уманский, А., & Щупак, И. Холокост в Украине, 478.

¹⁰⁸ АУ СБУ РО, спр. 2656, арк. 18–19.

¹⁰⁹ Бердз, Дж. Голокост у Рівному, 101.

¹¹⁰ Барац, В. Бегство от судьбы, 56.

За спогадами Германа Гребе, дорогою до потягу жінки несли на руках своїх мертвих дітей, діти за руки і за ноги тягли своїх мертвих батьків. На вулицях лежали десятки трупів різного віку і обох статей. Біля рогу одного з будинків лежало немовля із розбитим черепом, вдягнуте лише у маленьку сорочку. Кров та мозок дитини були розбризані на стіні дому ¹⁰⁹. Вагони, за спогадами Варвари Барац, мали напис: «Відділення з переселення євреїв» ¹¹⁰.

Маловідома сторінка історії рівненського гетто – вбивство кількох віденських євреїв під час його ліквідації. За свідченнями Ганса Пільца, військовий кінорежисер із Відня Франц Антел у той час перебував у Рівному і займався організацією вільного часу для солдатів. У власному театрі він мав кількох євреїв, які були гримерами і виконували різну технічну роботу. Коли їх арештували, Антел спробував домовитися, щоб їх відпустили, але безуспішно. Німці Шрауз і Бюхлер чули, як арештовані євреї за ґратами співали віденські пісні. В розмові дізналися, що вони приїхали з Відня. Врешті їх розстріляли у Костополі, а про цей факт повідомили залізничні службовці ¹¹¹.

¹¹¹ Barch B 162/2876, Bl. 70-71.

Припускають, що у рівненському гетто загинули й немісцеві євреї, яких привезли з району. Про це свідчив комендант кущової поліції Басового Кута Нестор Кузьмінєць. У травні 1942 р. в Рівненському районі поліція проводила арешти всіх євреїв району, яких відправляли в жандармерію м. Рівне і там розстрілювали. За словами Кузьмінця, у районі було заарештовано близько 1 тисячі євреїв ¹¹², яких перемістили до гетто і розстріляли ¹¹³. У свідченнях Кузьмінця є дискусійні моменти, вони ще потребують перевірки.

¹¹² АУ СБУ РО, спр. 10017, арк. 30 зв.

¹¹³ Там само, арк. 51.

Потрібно зазначити про втрати євреїв ще напередодні ліквідації гетто. За спогадами Варвари Барац, до гетто не повернулася частина робітників. Як з'ясувалося, 13 липня їх помістили у приміщення кінотеатру Зафранів, і в гетто їх більше не бачили ¹¹⁴. Поліцейський Михайло Міськов, який брав участь у конвоюванні під час вивезення жертв Голокосту до Костополя, зазначав, що євреїв, яких не вивезли, помістили до школи Сінкевича і в'язниці, але про подальшу їхню долю він не знає ¹¹⁵. Після ліквідації гетто деякі євреї переховувалися, на них влаштовували облави. Спійманих утікачів звозили на вул. Білу і там розстрілювали ¹¹⁶. Єврейка Блума Дойч додала, що спочатку їх доправляли до «американської» синагоги, а звідти переправляли на вул. Білу і там убивали ¹¹⁷.

¹¹⁴ Барац, В. Бегство от судьбы, 58.

¹¹⁵ АУ СБУ РО, спр. 18444, арк. 20.

¹¹⁶ Kruglov, A. Rowne, 1461; ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 19 об. – 24 об.

¹¹⁷ *Memorial Book of Rivne*. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

Отже, аналіз джерел та історіографії дав можливість встановити місця вбивств жертв Голокосту в Рівному під час нацистської окупації. Першими жертвами стали жителі міста, що загинули під час бомбардувань і повітряних нападів. Улітку 1941 р. євреї стали жертвами розстрілів, гинули в рівненських таборах для військовополонених, у в'язниці, в урочищі Видумка. Поширеним явищем було викрадення євреїв. Місцем масового вбивства і захоронення стала вул. Біла, куди звозили жертв звідусіль.

¹¹⁸ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 63.

Згідно з висновком прокурора Рівненської області Смородського від 4 грудня 1941 р. щодо місць поховання трупів, у м. Рівне виявлено понад 132 тисячі убитих німцями радянських громадян ¹¹⁸. За даними актів НДК, 49 тисяч було вбито на вул. Білій поблизу дров'яного складу і 32,5 тисячі – на вул. Білій поблизу городів. Загалом у цих випадках іде мова про військовополонених Шталагу 360. Вбиті були різних національностей, кількість єврейських жертв поміж них визначити важко. Під час масового вбивства в Сосонках загинули 17,5 тисячі євреїв. Близько 3 тисяч місцевого цивільного населення знищено в кар'єрі с. Видумка, куди привозили людей із в'язниці, де, зокрема, перебували євреї. На території самої в'язниці, у приміщенні якої була окрема камера для євреїв, убито близько 500 осіб.

На основі проведеної судово-медичної експертизи, члени НДК, що розслідувала злочини окупантів у м. Рівне та Рівненській області, дійшли висновків, що розстріли в Сосонках відбувалися в другій половині 1941 р.; масові розстріли на вул. Білій, біля дров'яного складу з закопуванням трупів – наприкінці 1941 р.; масові розстріли на вул. Білій, на городах – у 1941–1943 рр.; отруєння мирних громадян чадним газом у «машинах-душогубках» і наступне закопування трупів – наприкінці 1943 р.; розстріли людей і спалення трупів у с. Видумка – у другій половині 1943 р.; розстріли людей і закопування трупів на території тюрми – на початку 1944 р. Мирних громадян і радянських військовополонених у м. Рівне знищували шляхом масових розстрілів з автоматів та кулеметів, умертвіння чадним газом у «машинах-душогубках», в окремих випадках людей живими закопували в могилах. Частина розстріляних людей, зокрема в кар'єрах біля с. Видумка, спалювали на задалегідь підготовлених майданчиках. Під час досліджування жертв (із могил на вул. Білій і на території тюрми) на багатьох трупах було виявлено сліди зовнішнього насильства, що свідчило про фізичне знущання над жертвами незадовго до їхньої смерті¹¹⁹.

¹¹⁹ Мартинова, О., та ін. Ровенщина, 32–33.

Отже, визначити точну кількість втрат єврейського населення Рівного серед інших національностей у згаданих місцях дуже важко і, напевно, вже неможливо. Ми можемо стверджувати про 17,5 тисячі розстріляних жертв Голокосту в Сосонках, однак щодо інших місць, де євреї були вбиті разом з українцями, поляками тощо, є лише приблизні дані. Зокрема, у 1941–1943 рр. у місті Рівне було вбито 22–23 тисячі євреїв¹²⁰. Однак, на нашу думку, у результаті подальших досліджень ця цифра може змінитися у бік збільшення.

¹²⁰ Kruglov, A. Rowne, 1460.

References

- Arad, I. (2011). *Oni srazhalis' za Rodinu: evrei Sovetskogo Sojuza v Velikoj Otechestvennoj vojne*. Moskva: Mosty kul'tury; Gesharim.
- Arkhiv Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. № 8733. Papka № 8, 5.
- Arkhivne upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Rivnenskkii oblasti (AU SBU RO), f. 5, spr. 2656, 10017, 18444.
- Barac, V. (1993). *Begstvo ot sud'by. Vospominanie o genocide evreev na Ukraine vo vremja Vtoroj mirovoj vojny*. Moskva: "Art-Biznes-Centr".
- Behma, V., & Kyzia, L. (1977). *Shliakhy neskorenykh*. Kyiv: Vyd. polit. lit. Ukrainy.
- Berdz, Dzh. (2017). *Holokost u Rivnomu: masove vbyvstvo v Sosonkakh, lystopad 1941 r.* Rivne: Volyn. oberehy.
- Bundesarchiv B 162/368, 162/2876.
- Cesarani, D. (2016). *Final Solution: the fate of the jews 1933–1949*. New York.
- Danylchuk, V. (2014). Do problemy poriatunku yevreiv rivnenskoho rehionu pid chas Druhoi svitovoi viiny na robotakh u Nimechchyni ta v statusi viiskovopolonenykh. *Holokost i suchasnist*, 1 (11), 9–23.
- Dean, M. (2004). Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe. In *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke.
- Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. R-22, op. 1, spr. 19.
- Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. R-534, op. 1, spr. 3, 4.

- Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. R-2771, op. 1, spr. 12796.
- Dudarenko, M., Perechnev, Ju., & Eliseev, V. (Eds.). (1985). *Osvobozhdenie gorodov: spravochnik po osvobozhdeniju gorodov v period Velikoi Otechestvennoj vojny, 1941–1945*. Moskva: Voenizdat.
- Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii, f. P-7021, op. 71, d. 1, 40.
- Gutman, I. (Ed.). (1990). *Encyclopedia of the Holocaust* (Vol. 3). Jerusalem: Yad Vashem.
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, f. 6, spr. 74725 FP.
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, f. 4, spr. 63750.
- Hon, M. (2019). *ROWNE: obrysy znykloho mista*. Rivne: Volyn. oberehy, 2019.
- Hon, M. (Ed.). (2004). *Holokost na Rivnenshchyni: dokumenty i materialy*. Dnipropetrovsk: Tsentr “Tkuma”; Zaporizhzhia: Premier.
- Hon, M., Dolhanov P., & Ivchuk, N. (2017). Reanimovana istoriia masovoho vbystvva: retsenziia na knyhu Dzheffri Berdza “Holokost u Rivnomu” Berdz (Dzh. Holokost u Rivnomu: masove vbystvstvo v Sosonkakh, lystopad 1941 r. / Per. z anhl. D. Aladka. – Rivne: Volyn. oberehy, 2017. – 168 s.). *Problemy istorii Holokostu: ukraïnskyi vymir*, 9, 262.
- Kruglov A. (1997). *Unichtozhenie evrejskogo naselenija Ukrainy v 1941–1944 gg. Hronika sobytij*. Mogilev-Podol’s’kij.
- Kruglov, A. (2000). *Jenciklopedija Holokosta: Evrejskaja jenciklopedija Ukrainy*. Kiev.
- Kruglov, A. (2011). Rovno. In *Holokost na territorii SSSR: jenciklopedija* (pp. 857–859). Moskva: “Holokost”.
- Kruglov, A. (2012). Rowne. In *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe* (Vol. II). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum.
- Kruglov, A. (Ed.). (2009). *Bez zhalosti i somnenija. Dokumenty o prestuplenijah operativnyh grupp i komand policii bezopasnosti i SD na vremennno okkupirovannoï territorii SSSR v 1941–1944 gg.* (Vol. 3). Dnepropetrovsk: Centr “Tkuma”; PP “Lira LTD”.
- Kruglov, A., Umanskij, A., & Shhupak, I. (2016). *Holokost v Ukraine: Rejhskomissariat “Ukraina”, Gubernatorstvo “Transnistrija”*. Dnipro: Ukraïnskij institut izuchenija Holokosta “Tkuma; ChP “Lira LTD”.
- Kruglov, O. (2012). Unichtozhenie evreev v g. Rovno v nachale nojabrja 1941 goda v svete nemeckih dokumentov. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 1 (11), 104–165.
- Kyzia, L. (1960). *Narodni mesnyky: z istorii partyzanskoho rukhu na Rovenshchyni*. Lviv: Kn.-zhurn. vyd-vo.
- Mantyka-Stepanov, L., & Oleksyn, Yu. (2005). *Hanba XX st.: z kryvavoi epopei “Halytsko-Volynska trahediia”*. Rivne: TzOV “Asol”.
- Martynova, O., et al. (Eds.). (1989). *Rovenshchyna v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny Radianskoho Soiuzu, 1941–1945: dokumenty i materialy*. Lviv: Kameniar.
- Memorial Book of Rivne*. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.
- Musman, Kh. (2019). *Misto moie rozstriliane*. Rivne: Volyn. oberehy.
- Mykhalchuk, R. (2014). *Holokost na terytorii Rivnenshchyny pid chas natsyystskoi okupatsii (1941–1944 rr.)*. (Doctoral dissertation). Nats. un-t “Ostroz. akad.”, Ostroh.
- Mykhalchuk, R. (2017). Prymusova pratsia v Raikhu yak poriatunok (istoriia vyzhyvannia rivnenskoï yevreiky Marii Berzon). In *Historians*. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2260-roman-mikhalchuk-primusova-pratsya-v-rajkhu-yak-poryatunok-istoriya-vizhivannya-rivnenskoji-evrejki-mariji-berzon>.

Mykhalchuk, R. (2017). Retsenziia na knyhu "Berdz Dzh. Holokost u Rivnomu: masove vbyvstvo v Sosonkakh, lystopad 1941 r. / per. z anhl. D. Aladka. – Rivne: Volyn. oberehy, 2017. – 157 s.". *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 1 (15), 141–159.

Pahiria, O. *Mistsia natsystskoho teroru na terytorii Rivnenskoï oblasti, 1941–1944 rr.* Retrieved from <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=414>.

Pashchuk, I. (2006). *Rivne. 1283–2003. Istoryko-kraieznavcha khronika*. Rivne: Ovid, 179.

Patsula, Y. (1994). Volynsko-poliskyi martyroloh sorok tretoho. *Sim dniv*, 8.

Pol, D. (2015). Masove vbyvstvo yevreiv Ukrainy za nimetskoï viiskovoï administratsii i v Reikhskomisariati Ukraina. In *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*. Kyiv: Dukh i Litera.

Samchuk, U. (2007). *Na bilomu koni. Na koni voronomu: Spomyny i vrazhennia*. Ostroh; Lutsk: Vyd-vo NaUOA, PVD "Tverdynia".

Shtendera, Ye. (Ed.). (1984). *Litopys UPA*. (Vol. 5. Volyn i Polissia: nimetska okupatsiia. Book 3: Spomyny uchasnykiv). Toronto; Lviv: Vyd-vo "Litopys UPA".

Spector, S. (1990). *Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944*. Jerusalem.

Sytai, S. (Ed.). (2013). *Kryvavi zhorna viiny. Trudova povynnist na Rivnenshchyni u 1941–1944 rokakh. Spohady, dokumenty, fakty*. Rivne.

Tronko, P., et al. (Eds.). (1973). *Istoriia mist i sil Ukrainskoï RSR (Rovenska oblast)*. Kyiv.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan, f. 166, op. 3, spr. 240.

USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, Testimony 1561.

Yahad-In Unum, Testimony 1414UK, 1415UK.

Yurchuk, Y. (2014). *Reordering of Meaningful Worlds: Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine*. Stockholm.

Roman Mykhalchuk

SCARS ON THE BODY OF THE CITY: MURDER OF JEWS IN RIVNE DURING THE HOLOCAUST

The article is devoted to the coverage of the Holocaust in Rivne. Unfortunately, apart from the shootings in the Sosonky tract in November 1941, other cases of extermination of Jews are covered very little in the academic literature, and some locations of extermination are not specified. In modern historiography of the Holocaust, all the facts of the murder of Jews in Rivne have not yet been investigated, which is a kind of white spot. In an attempt to locate such places, the article presents the testimonies of victims (Jews), observers (non-Jews), Germans and police officers (executioners).

The first victims of the Nazi occupation in the city were residents who died in bombing and air raids. In the summer of 1941, the Jews became victims of shootings. Their initial elimination took place in the context of the struggle against «Jewish Bolshevism», when those who supported the previous government and those who were able to lead the resistance - men and intellectuals - were killed. Throughout the German occupation, Jews found their deaths in the Rivne prisoners of war camps Shtalag 360, in the local prison, in the Vydumka tract. Among the discovered unknown pages of the history of the Rivne ghetto is the murder of non-native Viennese Jews during its liqui-

Голокост і місто: простори вбивства – простори руйнації

dition. There is a possibility that Jews from the Rivne district are among the prisoners of the Rivne ghetto.

Members of the forensic medical examination of the National Palace of Culture, which investigated the crimes of the occupiers in Rivne and Rivne region, concluded that the destruction of civilians and prisoners of war in Rivne was carried out by mass shootings with «killer machines», killing with carbon monoxide, in some cases, people were buried alive in graves. Identifying the exact quantitative losses of the Jewish population of Rivne in these locations is a very difficult task. We can cover only 17.5 thousand Holocaust victims in Sosonky, but in other locations where Jews were killed along with Ukrainians, Poles, etc., it is impossible to do so. The information given earlier by researchers about the number of 22,000 to 23,000 Jews were killed during the Holocaust in the city, in our opinion, should be changed in the direction of research.

Keywords: *Jews, The Holocaust, Rivne Camps of the prisoners of war, Sosonky, Rivne Prison, street White.*